

OSMANLI
YÜKSEK DİN
EĞİTİMİ
ANLAYIŞININ
DEĞİŞİMİ
(XIX. VE XX. YÜZYIL)

Hasan Sabri Çeliktaş

OSMANLI YÜKSEK DİN
EĞİTİMİ ANLAYIŞININ
DEĞİŞİMİ
(XIX. VE XX. YÜZYILLARDA)

Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları
The Center for Values Education Press

© Eserin Her Türlü Basım Hakkı Anlaşmalı Olarak
Ensar Neşriyat'a Aittir.

ISBN: 978-605-73997-4-8

Sertifika No: 50201

Kitabın Adı

Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi
(XIX. ve XX. Yüzyıllarda)

Yazar

Hasan Sabri ÇELİKTAŞ

Yayın Koordinatörü

Hulusi YİĞİT

Yayına Hazırlayan

Salih BOZAN

Tasarım

Nuray YÜKSEL

Baskı-Cilt

Erkam Yayın Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi
İkitelli Osb Mah. Atatürk Bulv.
Haseyad 1. Ksm No:60/3-C Başakşehir / İstanbul
Sertifika: 51796

1. Basım

Ekim 2021

İletişim

Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.
Düğmeciler Mah. Karasüleyman Tekke Sok. No: 7 Eyüpsultan / İstanbul
Tel: (0212) 491 19 03 - 04 Faks: (0212) 438 42 04
www.ensarnesriyat.com.tr siparis@ensarnesriyat.com.tr

OSMANLI YÜKSEK DİN EĞİTİMİ ANLAYIŞININ DEĞİŞİMİ

(XIX. VE XX. YÜZYILLARDA)

Hasan Sabri Çeliktaş

İÇİNDEKİLER

Önsöz 7

Tablolar Listesi 9

Şekiller Listesi 11

Kısaltmalar Listesi 11

Giriş 13

Bölüm I: Osmanlı Devleti'nde Değişim ve Eğitim 25

1. Osmanlı Devleti'nde Değişim 27
2. Osmanlı Eğitim Tarihini Okumak 41
3. Medreselerin Niteliği ve Devletteki İşlevi 53
4. Osmanlı Devleti'nin XIX. Yüzyılda Eğitim Alanında Yaptığı İslahatlara Bir Bakış 58

Bölüm II: XIX. Yüzyılda Yeni Oluşan Yüksek Öğretim ve Din Eğitimi 69

1. Öğretmen Yetiştiren Kurumlar (1264/1848) ve Din Eğitimi 73
2. Hukuk Eğitimi Veren Kurumlar ve Din Eğitimi 83
3. Mekteb-i Sultanî (1285/1868) ve Din Eğitimi 161
4. Ulûm-ı Diniye Mektebi (1302/1884) 167

Bölüm III: XX. Yüzyılda Yüksek Din Eğitimi 173

1. Dârulfünûn-ı Şâhâne (1318/1900) 176
2. İslah Edilmiş Medrese (1910-1924) 216
3. İlâhiyat Fakültesi (1924-1933) 263

Bölüm IV: Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi 279

1. Osmanlı Medrese Eğitim Anlayışı 281
2. Yüksek Din Eğitiminde Eğitim Anlayışının Değişimi 304
3. Yüksek Din Eğitimine Konu Olan İlimlerin Eğitimindeki Değişim 333

Sonuç ve Öneriler 366

Kaynakça 382

Önsöz

Yüksek din eğitimi, yaşanan dinin kutsal metinlerinin ileri seviyede öğrenilmesi; onlardan hükümler çıkarıp yaşam tarzına dönüşmesi ve Yüce Yaratıcı'nın hakkıyla bilinmesi bakımından önem arz etmektedir. Bu önemine binaen yüksek din eğitiminin nasıl yapılacağının tespit edilmesi ve yöntemlerinin belirlenmesi gerekmektedir. Bunun yapılabilmesi için yüksek din eğitime konu olan ilimlerin eğitim ve öğretiminin daha önce ne şekilde olduğunun bilinmesi meselenin çözümlenmesi bakımından kolaylık sağlayacaktır. Bu açıdan tarih araştırmaları arasında eğitim tarihinin ayrıcalıklı bir yerinin olması gerekmektedir. Tarihte yaşanmış olaylar, sonrakiler için ihmal edilemeyecek tecrübeler içermektedir. Tecrübelerin öğrenilmesi ise bir şeyi ilk defa yaparken insanın düşebileceği yanlışları yapmaması için alınan tedbirler mahiyetindedir. Bu çerçevede genel yüksek eğitimden bağımsız düşünmediğimiz yüksek din eğitimi anlayışında yeni arayışlarımıza verilecek önemli cevaplar bulmak ümidiyle bu tarihî araştırma kaleme alınmıştır.

Hiçbir çalışma tek başına gerçekleşmediği gibi bu araştırmamız da vücûd bulurken birçok kimsenin yardımlarını görmüştür. Bu vesile ile araştırmamızın başlangıcından sonuç kısmına gelene kadar yakın ilgisi, değerli yönlendirmeleri, kıymetli katkılarıyla hocam sayın Doç. Dr. Ayşe Zişan Furat'a teşekkürlerimi öncelikli olarak bildirmek istiyorum. Değerli teşviklerinden dolayı yakın dostum Doç. Dr. Mehmet

Yazıcı hocama; bu çalışmanın farklı bölümlerini okuyarak kıymetli katkılarda bulunan sayın Dr. Z. Şeyma Altın ve Dr. Şerafettin Adsoy'a teşekkür ediyorum.

Son olarak bu çalışmanın her türlü sıkıntısının yakın tanığı olan kıymetli eşim ve çocuklarımla engin sabrı ve hoşgörüsü olmasaydı araştırmanın tamamlanması daha da zorlaşacaktı. Bu vesile ile değerli eşim Ayşe Hanım ve çocuklarımla Halime Nur, Ahmet Selman ve Mehmet Selim'e teşekkürü bir borç biliyorum.

Hasan Sabri Çeliktaş
12 Ağustos 2021/3 Muharrem 1443
Tekirdağ

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Dârulmuallimîn Ders Programı 1316/1898	82
Tablo 2: Mekteb-i Nüvvâb Ders Programı 1326/1908	105
Tablo 3: Medresetü'l-Kudât'ta Tedris Olunacak Ders Programı 1334/1916	107
Tablo 4: Muallimhâne-i Nüvvâb'ın Karşılaştırmalı Ders Programları Tablosu	108
Tablo 5: Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Ders Cedveli	114
Tablo 6: 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'ne Göre Dârulfünûn-ı Osmanî'deki Şubelerin Ders Programları	128
Tablo 7: 1287/1870 Devlet Salnâmesi'nde Verilen Dârulfünûn Ders Programı	130
Tablo 8: Dârulfünûn-ı Osmanî İçin İlan Edilen Ders Programlarının Mukayesesi	132
Tablo 9: Dârulfünûn-ı Sultanî Hukuk Mektebi Ders Cedveli 1293/1876	139
Tablo 10: 1869-1874 Arasında Açılan Hukuk Mekteplerinin Karşılaştırmalı Ders Programları	141
Tablo 11: Dârulfünûn-ı Sultanî Edebiyat Mektebi 1293/1876	142
Tablo 12: Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'nin 1299/1882 Senesi Ders Programı	152
Tablo 13: Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'nin 1299-1321/1882-1903 Yılları Arasındaki Ders Programları	154
Tablo 14: İstanbul Dârulfünûnu Ulûm-ı Hukukiye Şubesi Takım Dersleri	159
Tablo 15: İstanbul Dârulfünûnu Ulûm-ı Hukukiye ve Ulûm-ı Şer'iyye Şubelerindeki Fıkıh Takım Derslerinin Karşılaştırmalı Tablosu	160
Tablo 16: Ulûm-ı Diniye Mektebi'nin Ders Programı 1884	168
Tablo 17: Dârulfünûn-ı Şâhâne Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi'nin 1901-1903 Yılına ait Dersleri ve Hocaları	190
Tablo 18: Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'nin Ulûm-ı Kelâmiye ve Ulûm-ı Fıkhiyye Kısmı Karşılaştırmalı Ders Programı	203

Tablo 19: Dârulfünûn Edebiyat Şubesi'nin Kısımlarına Ait Programların Cetveli	204
Tablo 20: Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'nin Muallimler Heyeti Tarafından Hazırlanan Programı	207
Tablo 21: Dârulfünûn-ı Şâhâne Ulûm-ı Âliye-i Diniye ve Ulûm-ı Şer'iyye Şubelerinin 1900-1914 Yılları Arasında Şekillenen Ders Programı	209
Tablo 22: İstanbul Dârulfünûnu İçin 1329/1913'te Hazırlanan Talimatın 16. Maddesine Göre Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'ndeki Takım Dersler	211
Tablo 23: İlmiye Mensuplarının Medresede Okutulan İlimlerin Suret-i Tedrisi Hakkındaki Raporuna Göre Oluşturulan Medrese Müfredatı	224
Tablo 24: Şeyh Ali Efendizâde Muhyiddin'in Medrese Programı	230
Tablo 25: 1328/1910'da Çıkarılan Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'ne Göre Medreselerin Müfredatı	242
Tablo 26: Dâruhilâfeti'l-Aliyye Medresesi Tâlî Kısım-ı Evvel ile Mekâtib-i Rüşdiyye, İdâdiye, Dâulmuallimîn-i İbtidâiye ve Rüşdiyye Ders Programlarının Karşılaştırmalı Tablosu	251
Tablo 27: Dâruhilâfeti'l-Aliyye Medresesi Tâlî Kısım-ı Sâni ile Mekteb-i Sultanî ve Dâulmuallimîn Âliye Kısım Ders Programlarının Karşılaştırmalı Tablosu	255
Tablo 28: Dârulfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi ile Dâruhilâfeti'l-Aliyye Medresesi Kısım-ı Âlî'nin Karşılaştırmalı Ders Programı	259
Tablo 29: Dâruhilâfeti'l-Aliyye Medresesi Medrese-i Mütahassisîn Karşılaştırmalı Ders Programı	261
Tablo 30: TBMM'de 1921'de çıkarılan Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'nde Yer Alan Ders Programı	262
Tablo 31: 1924'te Medresetü'l-Mütahassisîn Tarafından Hazırlanan Lâyhada İlâhiyat Fakültesi'nde Okutulması Gerektiği Düşünülen Dersler	270
Tablo 32: İlâhiyat Fakültesi'nin Karşılaştırmalı Dersleri	272
Tablo 33: Kevâkib-i Seb'a Risalesi'nde Medrese Eğitim Sisteminde Okutulan İlimlerin Tertibi	293

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Dârulhilâfeti'l-Âliyye Medresesi Kısım-ı Evvel ile Dârulmuallimîn-i İbtidâiye-Rüşdiye ve Mekteb-i Rüşdiye- İdâdiye Ders İlişkisi	255
Şekil 2: Dârulhilâfeti'l-Âliyye Medresesi Kısım-ı Sâni ile Dârulmuallimîn-i Âliye ve Mekteb-i Sultanî Ders İlişkisi	259

KISALTMALAR LİSTESİ

a.e.	: Aynı eser
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivleri
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
h.	: Hicri
Haz.	: Yayına Hazırlayan
İ. DH.	: İrade Dâhiliye
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı
m.	: Miladi
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
T.C.İ.D.	: Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Dâulfunûnu
t.y.	: Basım tarihi yok
TTK	: Türk Tarih Kurumu
v.d.	: ve diğerleri
y.y.	: Basım yeri yok

Giriş

Osmanlı Devleti'nde hukukun icrasında yetkili olan kadıasker ve kadı gibi kişilerle birlikte âlimler ve din hizmetleri verenler ilmiye sınıfını oluştururlar. Devletin muhkem yapısı içerisinde ilmiye sınıfının üstlendiği görev geniş kapsamlı olup günümüzde her biri farklı bir birim tarafından yürütülen eğitim, hukuk, fetva ve din işleri gibi alanları kapsardı.¹ Söz konusu işleri yürütecek kişilerin yetiştirilmesi ise ancak güçlü bir eğitim sistemiyle mümkün olmuştur. Bu anlamda ilmiye sınıfını, kökleri onuncu yüzyıla kadar dayanan medrese eğitim sistemi yıllar boyunca beslemiştir. Medrese eğitim sisteminin içerisinde âlimler ile vaiz ve müftü gibi din görevlilerinin yanında edebiyatçılar, felsefeciler, dilciler, matematikçiler, gökbilimcileri ve hukukçular yetişmiştir. Kuşkusuz bu çeşitlilik eğitim sisteminin kendine has yapılanması ile söz konusu olabilmektedir. Böylesi bir eğitim sistemi içerisinde dil, edebiyat, mantık, hikmet ve heyet gibi ilimler temelde verilirdi. Bu temelin üzerine kelâm, fıkıh, hadis ve tefsir ilimlerinin usulleri ve fûrûları inşâ edilirdi.

Medrese eğitim sistemi, XIX. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nin eğitim yükünü başarılı bir şekilde taşımıştır. Bu yüzyılda başta hukuk, siyaset ve askeriye olmak üzere farklı alanlarda yaşanan çok yönlü değişim, medreseler üzerine kurulu Osmanlı eğitim anlayışında da yansımaları bulmuştur. Söz konusu dönemde hem orta hem de yüksek

1 Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1965.

eğitim seviyesinde öğretmen, mühendis, doktor, hukukçu, idareci vs. yetiştirmek üzere yeni kurumlar tesis edilmiştir. Yüksek din eğitimi ise medrese eğitim sistemi içerisinde yer almaya devam etmiştir. Bu yüzyılda daha öncesinde medrese eğitim sisteminden yetişen edebiyatçı ve hukukçu gibi meslek alanlarına yönelik Mekteb-i Edebiyat ve Mekteb-i Hukuk benzeri kurumlar oluşturulurken yüksek din eğitimi alanında yeni bir eğitim kurumu açılmaması dikkat çekicidir.²

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda geçirdiği çok yönlü değişimden yüksek din eğitiminin bağımsız kalamayacağı açıktır. XX. yüzyıla gelindiğinde medreseler faaliyetlerini sürdürmeye devam ederken bir taraftan da yeni yüksek din eğitimi kurumlarının tesis edildiği görülür. Nitekim 1863-1880 tarihleri arasında kısa süreli faaliyetlerde bulunan Dârulfünûn'un 1900 yılındaki açılışında Ulûm-ı Âliye-i Diniye Şubesi (1900-1912) ve Ulûm-ı Şer'iyeye Şubesi'ne (1913-1914) yer verilmesi, yüksek din eğitiminin medrese dışında bir kurumsal çerçevede değerlendirilmesi yönünde önemli bir adım olmuştur. Bu minval üzere uzun yıllar medreselerin ıslah edilmesi için yapılan teşebbüsler 1914 yılına gelindiğinde Dârulhilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin teşekkülüyle neticelenmiş; nihayet Cumhuriyet'in ilanının ardından 1924 yılında çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile İstanbul Dârulfünûnu İlahiyat Fakültesi (1924-1933) açılmıştır.

Buraya kadar özlü bir kronoloji çerçevesinde izah edilen olaylar silsilesi, medreseden yeni bir yüksek eğitime geçiş sürecinde yüksek din eğitimi anlayışının önemli ölçüde değişim geçirdiğine işaret etmektedir. Dönemin sosyal, kültürel ve politik hayatından bağımsız olarak değerlendirilemeyecek bu durum, çalışmamızın da temel konusudur. Diğer bir ifadeyle, Osmanlı Devleti'nin XIX. ve XX. yüzyıllar boyunca yüksek din eğitimi anlayışında yaşanan değişimin, hangi amiller nedeniyle ve hangi şekillerde meydana geldiğini tespit etmek, çalışmamızın temel problemini oluşturur. Böylelikle günümüzdeki ilâhiyat fakültelerinin öncüsü kabul edilen müesseselerin, üzerine

2 1302/1884 yılında Mekteb-i Ulûm-ı Diniye ismiyle bir okul kurma girişimi bulunmaktadır. Söz konusu okul ile ilgili ayrıntılı bilgi II. Bölüm'de Mekteb-i Ulûm-ı Diniye kısmında sunulmaktadır.

kurulu olduğu eğitim anlayışını detaylı bir şekilde çözümleyebilmek ve medrese eğitim sisteminde verilen yüksek din eğitiminden hangi açıdan farklılaştığını ortaya çıkarmak hedeflenmektedir. Çalışmada bahis konusu eğitim kurumlarına dair tarihî bilgi vermenin ilerisine geçilerek konuya değişim eksenli yaklaşılmış ve yüksek din eğitimi anlayışının geçirdiği safhalar açıklanmaya gayret gösterilmiştir.

Araştırmamızda yüksek din eğitiminde, değişimine işaret ettiğimiz “eğitim anlayışı” ile ne kastedildiğinin belirginleştirilmesi önem arz eder. Eğitim anlayışından kasıt yürütölen eğitimin amacı, müfredat programının oluşturulma mantığı ve öğretimin nasıl yapıldığıdır. Bu çerçevede araştırmada geçen “medrese eğitim anlayışı, Osmanlı eğitim anlayışı, yüksek din eğitimi anlayışı” gibi tamlamalarla belirtilen hususta üç noktadan biri veya hepsi kastedilmiştir.

Araştırmamızda iki farklı bağlamda değerlendirilen yüksek din eğitimi, ilk olarak İslâmî ilimlerin ileri seviyede öğrenilip tetkik edildiği, din hizmetlerini yürütecek, ilk ve orta dereceli eğitim kurumlarında İslâm Dini’nin eğitim ve öğretimini yapacak kişilerin yetiştirildiği kurumsal yapı kastedilmiştir. Konuyla alakalı mevcut yayınlara bakıldığında bu anlamın yaygın olarak kullanıldığı görülür.³ Eğitim tarihimiz boyunca medreseler, Yüksek İslâm Enstitöleri ve İlahiyat Fakölteleri gibi kurumlar yüksek din eğitiminin yapıldığı mekânlar olarak öne çıkar. Bu

3 Yüksek din eğitimi ile kurumsal yapının kastedildiği örnekler için bkz. Hüseyin Atay, Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi: Medrese Programları, İcâzetnâmeler, İslahat Hareketleri, İstanbul, Dergah Yayınları, 1983; Mustafa Usta, Türkiye’de Yüksek Din Eğitiminin Kurumlaşma ve Etkileşme Sorunları, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Faköltesi Vakfı, 2001; Zeki Salih Zengin, Medreseden Darülfünuna Türkiye’de Yüksek Din Eğitimi İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2011; Safinaz Asrı, “Türkiye’de Yüksek Din Eğitimi ve Öğretiminin Sorunları ve Geleceği”, Dinî Araştırmalar, 2004, C. VI, sayı: 18, s. 293-302; Ekrem Sarıköçöglü, “Yüksek Din Eğitiminde Hedef ve Program”, Yüksek Öğretimde Din Bilimleri Öğretimi Sempozyumu, 1988, s. 208-215; Ayşe Zişan Furat, “Darülfünundaki Yüksek Din Eğitiminin Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Anlayışı Açısından Değerlendirilmesi”, Darülfünun İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri, 2010, s. 133-147; M. Ali Kirman, “Türk Modernleşmesi ve Yüksek Din Eğitimi”, Darülfünun İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri, 2010, s. 55-62; Saadetin Özdemir, “Yüksek Din Eğitiminin Geleceği ve İstihdam Alanlarına Yönelik Program Önerileri”, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Faköltesi Dergisi, 2013/1, sayı: 30, s. 237-249; Bu başlık altında sempozyum düzenlenmiştir. Bkz. Türkiye’de Yüksek Din Eğitimi Sorunları, Yeniden Yapılanması ve Geleceği Sempozyumu: Bildiriler, Müzakereler, Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Faköltesi, 2004.